

DIALEKTIKA INDIVIDUÁLNEHO A SPOLOČENSKÉHO VEDOMIA

RUDOLF ŠÍMA, Katedra marxisticko-leninskej filozofie FFUK, Bratislava

Problematika vedomia vystupuje do popredia našej pozornosti nielen z teoretických, ale najmä praktických dôvodov. Veď vedomie bezprostredne a priamo determinuje ľudské konanie a správanie. „Vplyvy vonkajšieho sveta na človeka nachádzajú svoj výraz v jeho hlave, a odzrkadľujú sa v nej ako pocity, myšlienky, pudy a prejavy vôle, slovom ako „ideálne snahy““ napísal Engels. „V tejto podobe sa stávajú „ideálnymi silami““. (1, s. 254) Keď Marx zdôrazňoval kvalitatívnu odlišnosť ľudskej činnosti od činnosti včely, napísal, že „včela zahanbuje stavbou svojich voskových buniek nejedného staviteľa-človeka. Ale najhorší stavitel' sa odlišuje od samého počiatku od najlepšej včely tým, že skôr, než začne stavať bunku z vosku, vystaval ju už vo svojej hlave... t. j. ideálne“. Jeho „uvedomelý cieľ“ potom „ako zákon určuje spôsob a charakter jeho činnosti“. (2, s. 201)

V týchto podmienkach sa už vedomie nechápe len ako vlastnosť najvyššie organizovanej hmoty-mozgu, ani len ako ideálny odraz materiálna, ale aj ako atributívna črta a priama determinanta ľudského konania a správania, teda ako aktívne, činné, anticipujúce vedomie, „vedomie existujúcej praxe“ (Marx), ktoré „objektívny svet nielen odráža, ale ho aj mení“. (3, s. 38) Vedomie je teda nielen determinované, ale aj determinujúce, nielen svet odrážajúce ale aj svet anticipujúce a pretvárajúce. „Substanciou“ takto chápaného vedomia nie je už len ľudský mozog a jednotlivec, ale aj ľudská činnosť a ľudská spoločnosť. Vedomie sa rozvíja predovšetkým v činnosti i ako ideová reprodukcia činnosti. Ideová reprodukcia činnosti podmieňuje aj kvalitu vedomia ako vedomého bytia, či odrazu sveta. Takto chápané vedomie vyžaduje adekvátne metódy jeho skúmania, v ktorom sa musí zjednocovať bytostný prístup s činnostným prístupom.

Anticipujúci, činnostný rozmer vedomia, ktorým sa pretvára svet i človek, vystupuje do popredia v súvislosti s rastom úlohy a aktivizácie subjektívneho činiteľa v procese budovania socialistickej a komunistickej spoločnosti. Tu je dôvod, prečo sa tomuto rozmeru vedomia musí dnes venovať zvýšená pozornosť. To, čo sme vyššie uviedli o vedomí vôbec, platí ešte vo zvýšenej miere o spoločenskom a individuálnom vedomí.

Pohľad na vedomie cez jeho anticipujúci, činný a determinujúci rozmer však nastrojuje celý rad špecifických teoreticko-metodologických otázok aj pre skúmanie dialektiky individuálneho a spoločenského vedomia. Platí to tým viac, že nám nejde len o skúmanie dialektiky individuálneho a spoločenského vedomia, ale predovšetkým o pretváranie a

skvalitňovanie vedomia ako nástroja premeny sveta a sebaapremeny človeka, ako prostriedku boja človeka o seba a svoju ľudskú budúcnosť.

Pretváranie a skvalitňovanie vedomia a vytváranie socialistického vedomia a uvedomenia zvlášť je dlhodobý permanentný, nikdy neukončený proces v plnom slova zmysle. Neprebíha živelné, ale uvedomele. Aj súčasná prax potvrdzuje Leninovu myšlienku, že živelné vzniká iba úpadkový malomeštiacky svetonázor, vedomie a morálka. Proces pretvárania a skvalitňovania vedomia musí v sebe obsahovať formy výchovy, prevýchovy a seba výchovy, a musí organicky spájať „boj za“ s „bojom proti“. Platí to vo zvýšenej miere o socialistickom spoločenskom a individuálnom vedomí a ich dialektike.

*

Dialektika spoločenského a individuálneho vedomia predstavuje významný vnútorný zdroj a hybnú silu rozvoja spoločenského a individuálneho vedomia, a má veľký teoreticko-metodologický význam pre ich komplexné poznanie, pretváranie a skvalitňovanie, najmä čo sa týka vnútorných hybných síl ich rozvoja. Platí to najmä o socialistickom spoločenskom a individuálnom vedomí, pretože ich dialektika nie je v podmienkach socializmu narúšaná sociálno-triednymi antagonizmami. Môže sa preto plne a uvedomele rozvíjať. Skúmanie socialistického spoločenského vedomia bez jeho konkrétneho prejavu a rozvoja prostredníctvom individuálneho vedomia je abstraktné, akademické a bezúčelné. Na druhej strane skúmanie a rozvíjanie individuálneho vedomia bez pochopenia jeho podstaty, hlbinných hybných síl a hlavných cieľov v spoločenskom vedomí je nekonceptné a krátkozraké.

Skúmanie, poznanie a rozvíjanie spoločenského a individuálneho vedomia a ich dialektiky nie je a nemôže byť samoučelné, ale musí byť zacielené na všestranný a harmonický rozvoj osobnosti človeka ako subjektu dejinotvornej aktivity, t. j. pretvárateľa sveta a tvorcu seba samého. Toto zdanlivo triviálne konštatovanie má kľúčový metodologický význam. Zaväzuje nás skúmať toto vedomie v organickej súvislosti s dejinotvornou aktivitou, teda ako činné pretvárajúce vedomie.

Základom a pozadím skúmania dialektiky spoločenského a individuálneho vedomia je v praxi sa realizujúca dialektika jednotlivca a spoločnosti, problematika socializácie jednotlivca a individualizácie spoločnosti. Spoločnosť nejestvuje bez jednotlivcov a jednotlivci bez spoločnosti. Jednotlivec a spoločnosť nie sú dve substancie jestvujúce na spôsob dualizmu, ale dve vzájomne podmienené stránky jednej a tej istej veci — spoločensko-historickej skutočnosti. Jednotlivec môže ľudsky existovať len v spoločnosti a v kooperovanej spolupráci v rámci systému delby práce s inými jednotlivcami, najmä v materiálnej výrobe statkov, ktoré sú potrebné pre život ľudí. Dialektický vzťah jednotlivca a spoločnosti je však sprostredkovaný rozličnými sociálnymi skupinami a ich aktivitami (trieda, národ, rodina, profesionálna skupina, generácia, zá-

ujmová organizácia a pod.). Metodologickým základom skúmania vzťahu jednotlivca—spoločnosť musí byť preto dialektika všeobecného, zvláštneho a jednotlivého. Vzťah medzi jednotlivcom a spoločnosťou sa komplikuje tým, že ako sprostredkujúce články medzi jednotlivcom a spoločnosťou vystupujú neraz úplne protikladné sociálne skupiny, ktorých členom daný jednotlivec je [napr. členom ROH a brigády socialistickej práce a na druhej strane príslušníkom cirkvi a pod.]. Začlenenosť jednotlivca do konkrétnych sociálnych skupín vtlača zjavnú pečať aj interpersonálnym vzťahom jednotlivca k iným jednotlivcom. Vzťah medzi jednotlivcom a spoločnosťou má historicky sa meniaci a sprostredkovaný charakter. To platí aj o vzťahu individuálneho a spoločenského vedomia. Marx, ako je známe, určil tri základné historické formy prejavu a rozvoja tohto vzťahu. Tak ako jednotlivec a spoločnosť, ani individuálne a spoločenské vedomie nevystupujú ako dve substancie, ale ako dva aspekty, dva charakteristiky jednej a tej istej veci — ľudského vedomia.

Predtým, akoby sme analyzovali dialektiku individuálneho a spoločenského vedomia, zastavme sa pri základných problémoch ich obsahového vymedzenia.

*

Pod spoločenským vedomím rozumieme zovšeobecnené, relatívne stabilné vedomie konkrétno-historickej spoločnosti v určitom období, ktoré predstavuje korelát ku konkrétnemu spoločenskému bytiu. Spoločenské vedomie ako vedomie spoločnosti však nemožno zredukovať iba na vedomie o spoločnosti. Táto redukcia, ako vieme, viedla niektorých autorov k vyradeniu prírodných i technických vied zo spoločenského vedomia, a znemožňuje pochopiť aj špecifický charakter individuálneho vedomia. Subjektom a nositeľom spoločenského vedomia je rozvíjajúca sa ľudská spoločnosť. Je to preto, že spoločenské vedomie nemôže byť skoncentrované v individuálnom vedomí akokoľvek geniálneho jednotlivca, ani v sumarizácii konkrétnych individuálnych vedomí, i keď jestvuje ako špecifická syntéza individuálnych vedomí členov spoločnosti. V individuálnom vedomí je spoločenské vedomie zastúpené iba čiastočne. Je hlbšie, širšie a bohatšie ako individuálne vedomie, najmä čo sa týka prieniku do podstaty života spoločnosti. V tomto zmysle spoločenské vedomie ako prejav „objektívneho ducha“ — používajúc Heglov výraz — na rozdiel od individuálneho vedomia ako „subjektívneho ducha“ stojí vyššie ako individuálne vedomie, a predstavuje inú a novú kvalitu, a nie iba súhrn individuálnych vedomí. Na druhej strane zasa v individuálnom vedomí nachádzame aj zložky, ktoré netvoria obsah spoločenského vedomia.¹ V tomto zmysle je individuálne vedomie širšie ako spoločenské

¹ Pre pochopenie tejto dialektiky je metodologicky funkčná táto Leninova myšlienka: „Každé všeobecno je (čiastočkou alebo stránkou alebo podstatnou vlastnosťou)

vedomie. Vzťah individuálneho a spoločenského vedomia nemožno zredukovať na vzťah časti (individuálne vedomie) a celku (spoločenské vedomie). Spoločenské vedomie sa však prejavuje len prostredníctvom vedomia jednotlivcov a skupín, i keď sa mení pomalšie ako tieto vedomia. Je preto od nich neodlučiteľné ako ich všeobecná podstata. Spoločenské vedomie odráža spoločenské bytie predovšetkým z hľadiska toho, čo je pre človeka ako subjekt potrebné pri jeho orientácii a praktickej aktivite vo svete. Preto vystupuje aj ako hodnotové vedomie, ako vedomie s významným hodnotovým rozmerom. Tento rozmer plní funkciu spojovacieho článku medzi gnozeologickým a sociologicko-praktickým rozmerom spoločenského vedomia. Spoločenské vedomie sa vyznačuje konkrétno-historickými typmi a druhmi a dynamickou štruktúrou. Otázky vedeckej typológie, klasifikácie a štruktúracie spoločenského vedomia patria k vážnym teoreticko-metodologickým otázkam spoločenského vedomia.

V špecifickej ideovej forme sa v spoločenskom vedomí odrážajú bytie a vzťahy ľudí k prírodnému a spoločenskému svetu. „Nie vedomie určuje ich bytie [ľuďi R. Š.], ale ich spoločenské bytie určuje ich vedomie“ zdôraznili už klasici marxizmu. (4, s. 436) Preto „vedomie treba vysvetliť z protirečení materiálneho života“. (5, s. 292) Toto materialistické chápanie spoločenského vedomia vyvracia idealistické koncepcie o nejakom predhistorickom, nadindividuálnom a nadtriednom vedomí, ktorého nositeľom a subjektom by mal byť nejaký mystický „svetový rozum“, „národný duch“ a pod. Celospoločenské vedomie je nielen ideovou reflexiou, ale predovšetkým vlastným sebauvedomením a sebaobjektovaním celej spoločnosti a ľudstva ako subjektu dejín. Vchádza do neho všetko to, čo je priamo funkčné k životu, činnosti a vývoju spoločnosti ako celku. Odráža sa v ňom materiálny život spoločnosti v jeho objektívnej podstate a nevyhnutnosti. Z tohto hľadiska je spoločenské vedomie predovšetkým predmetom pozornosti filozofie, najmä historického materializmu na rozdiel od sociológie, kde dominuje skupinové vedomie, a psychológie, kde zasa dominuje individuálne vedomie.

Spoločenské vedomie však neexistuje len v ideálnej podobe, ale sa objektívizuje a ako také sa zachováva a prenáša z generácie na generáciu v podobe kníh, umeleckých diel, techniky, historických dokumentov, právnych noriem, tradícií, zvykov, obyčajov, výchovne-vzdelávacích systémov atď. Preto vstupom do ľudského sveta vstupujeme do „chrámu“ spoločenského vedomia a činným kontaktom s ním si osvojujeme hodnoty spoločenského vedomia, a zároveň vnášame doň vlastný individuálny vklad. Vo vzťahu k jednotlivcovi tak vystupuje spoločenské vedomie objektívne ako organická súčasť ľudského sveta, sociálneho prostredia.

jednotlivého“. V súvislosti s tým hneď podčiarkuje, že každé všeobecné len približne zahŕňa všetky jednotlivé predmety. „Každé jednotlivé len neúplne vchádza do všeobecného“. (Lenin, V. I.: Spisy. zv. 38. Bratislava 1969, s. 385)

Podľa obsahu je spoločenské vedomie odrazom, či špecifickou duchovnou reprodukciou materiálneho života spoločnosti, najmä spoločenského bytia. Z hľadiska formy je subjektívne ideálnou realitou a stránkou ľudskej činnosti. Podľa zdrojov je produktom a zložkou spoločenského procesu praktického osvojovania sveta človekom. Z funkčného aspektu je teoreticko-ideovým predpokladom a determinantom tohto procesu. V živote a činnosti spoločnosti plní spoločenské vedomie celý rad funkcií, ku ktorým patria: poznávacia, svetonázorová, axiologická, ideologická, výchovná, organizátorsko-riadiaca, prakticko-premenná, atď. Základná typológia spoločenského vedomia a jeho obsahové vymedzenie sa odvodzujú od spoločensko-ekonomických formácií. Rozvoj spoločenského vedomia je podriadený zákonu kontinuity s diskontinuitným rozmerom.

Gnozeologická sekundárnosť spoločenského vedomia vo vzťahu k spoločenskému bytiu neznamena jeho druhoradosť v živote, činnosti a rozvoji spoločnosti a ľudí, ani menšiu reálnosť, než je to v prípade spoločenského bytia. Aj keď spoločenské vedomie má svoj ontologický základ a hlbinnú hybnú silu v spoločenskom bytí, a vo vzťahu k nemu nachádza svoj hlavný zmysel existencie, predsa už od svojho vzniku sa vyznačuje aj relatívnou samostatnosťou, a plní v živote, činnosti a vývoji spoločnosti nezastupiteľnú funkciu. Je podstatnou črtou sociálnej aktivity ľudí, a tým aj imanentnou podmienkou a zložkou samopohybu a samovývinu spoločnosti.

Pod individuálnym vedomím rozumieme konkrétne-historické vedomie jednotlivých ľudí, ktoré sa formuje na základe konkrétne-historickej praktickej interakcie každého jednotlivca s materiálnym, politicko-inštitucionálnym, duchovným a rodinným prostredím. Na rozdiel napr. od psychológie, ktorá skúma individuálne vedomie v jeho konkrétnej bohatosti a rozmanitosti, alebo od konkrétneho sociologického výskumu, pre ktorý je individuálne vedomie iba východiskom skúmania a poznania kolektívneho vedomia, historický materializmus si všíma individuálne vedomie predovšetkým ako javovú podobu spoločenského vedomia, ako individualizované spoločenské vedomie, a analyzuje ho vždy vo vzťahu k vedomiu určitej spoločenskej triedy, skupiny, alebo celej spoločnosti, a to pomocou dialektiky všeobecného, zvláštneho a jedinečného. Z tohto hľadiska je individuálne vedomie individuálnou modifikáciou, produktom, ale i tvorcom spoločenského vedomia. Určované je však nielen spoločenským bytím a spoločenským vedomím, ale aj individuálnym odrazom konkrétnych životných podmienok a bytia jednotlivcov, ich individuálnou aktivitou a celkovým individuálne osobnostným profilom. Preto sa individuálne vedomie nikdy nekryje so spoločenským alebo skupinovým vedomím. Pri jeho skúmaní musíme preto uplatňovať špecifický individuálny prístup, ktorý však nevylučuje, ale predpokladá zohľadnenie zvláštneho a všeobecného rozmeru vedomia, ktorý neexistuje mimo neho, ale v ňom ako imanentná atributívna črta. Ani individualita individuálneho vedomia sa nevyčerpáva teoretickým určením podstaty a príčin individuálne au-

tentického a neopakovateľného momentu. Bohatosťou konkrétnych jednotlivcov je podmienená aj rozmanitosť a bohatosť individuálneho vedomia i formy sprostredkovania a miera zastúpenia celospoločenského a skupinového vedomia v individuálnom vedomí. V procese ontogenetického vývoja jednotlivcov sa aj rozdiel medzi rozvitým spoločenským vedomím (do ktorého sa jednotlivec rodí) a nerozvitým individuálnym vedomím postupne zmenšuje, a individuálne vedomie sa čoraz viac rozvíja pod vplyvom zvláštností jednotlivca. Čím sú rozvinutejší jednotlivci, tým je rozvitejšie a rozmanitejšie individuálne vedomie. U nerozvitých jednotlivcov nemohlo byť ani individuálne vedomie rozvité a rozmanité. Nemohlo preto ani významne vplývať na spoločenské vedomie. Tak ako je primitívna kolektivita spojená s nerozvitou individualitou, aj primitívne spoločenské vedomie (na úrovni stádového vedomia) súvisí s nerozvitým individuálnym vedomím. Obsahy spoločenského a individuálneho vedomia sa tu takmer kryjú. Individuálne vedomie v jeho jedinečnosti vzniká a rozvíja sa až diferenciaciou pôvodného primitívneho kolektívneho (stádového) vedomia. Základom skutočnej ľudskej individuality je až socialistická a komunistická kolektivita. Preto napr. ani stredoveký človek sa ešte neprejavoval v jeho ľudskej individualite, ale len ako zložka hierarchicky usporiadanej spoločnosti s pridelenou sociálnou rolou. Ani v buržoáznej spoločnosti sa od deklarovaného abstraktného individualizmu nemohlo dospieť k skutočnej ľudskej individualite. Neumožňovala to triedna sprostredkovanosť individuálnosti jednotlivcov a vládnući záujem kapitálu, ktorý formou vecných vzťahov sprostredkúval individuálno-osobnostné hodnoty a kvality ľudí.

Individuálne vedomie na rozdiel od spoločenského vedomia je spojené so životom a činnosťou príslušného jednotlivca a končí jeho smrťou. Má rozmer jedinečnej povahy a jedinečnosti obsahu. Časovo, obsahom a rozsahom je limitované obmedzenosťou jednotlivca. Pretože každý jednotlivec je spoločenskou bytosťou, napojenou prostredníctvom rôznych sociálnych skupín na život, činnosť a rozvoj celej spoločnosti, aj jeho individuálne vedomie je od začiatku spoločenské, má spoločenský rozmer. So spoločenským rozmerom súvisí ten moment v individuálnom vedomí, ktorý pretrváva aj po smrti jednotlivca. Individuálne vedomie je výsledkom sociálnej interakcie ľudí i podmienkou ich sociálnej činnosti. Všeobecné, zvláštne a jednotlivé tvorí v individuálnom vedomí vnútorne diferencovaný celok, ktorý jestvuje v konkrétno-historickej podobe a v konkrétno-historickej štruktúre. Preto pre skúmanie konkrétneho individuálneho vedomia je dôležité nielen to, akú štruktúrálnu kvalitu má jednota všeobecného, zvláštneho a jedinečného aspektu, ale aj to, aké sú medzi nimi proporcie a spojenia.

*

Medzi individuálnym a spoločenským vedomím jestvuje živá, zložitá

konkrétne-historická dialektika. Každý jednotlivec je od svojho narodenia až po smrť pod vplyvom spoločenského vedomia, ktoré si rôznymi spôsobmi (výchovou, vzdelávaním, praktickou činnosťou, v práci i vo voľnom čase atď.) osvojuje a zároveň naň vplýva. Vďaka tomu sa nemožné stáva možným. Ak je napr. nemožné, aby sa v individuálnom vedomí jednotlivca opatrovalo celé bohatstvo vedomia ľudí, ktorí jestvovali pred ním a jestvujú spolu s ním, je to zároveň možné tým, že si jeho podstatu osvojí jednotlivec nepriamo cez osvojenia spoločenského vedomia. Sekundárnosť individuálneho vedomia vo vzťahu k spoločenskému vedomiu však neznamena jeho druhoradosť ani menšiu reálnosť a význam vzhľadom k spoločenskému vedomiu. Z hľadiska spoločenskej deľby práce však celospoločenské vedomie vystupuje voči skupinovému a individuálnemu vedomiu aj ako relatívne samostatná objektívna realita, ktorá je súčasťou sociálneho prostredia, a to najmä vo forme jeho objektivizovaného prejavu (knihy, technické vynálezy, filmy, umelecké diela, inštitúcie, tradície, zvyky atď.).

Miera súladu, rozdielu a charakter protirečení medzi celospoločenským, skupinovým a individuálnym vedomím je konkrétne-historicky podmienené, a závisí najmä od sociálnej štruktúry spoločnosti. Treba však prihliadať aj k subjektu foriem vedomia. Téza, že subjektom individuálneho vedomia sú jednotlivci a skupinového vedomia rôzne sociálne triedy, skupiny a celospoločenského vedomia spoločnosť ako celok, možno bez ďalšieho vysvetlenia chápať ako málo prospešnú triviálnosť. Ako prvá otázka, ktorú treba v tejto súvislosti hlbšie objasniť, je otázka, či môže byť subjektom a nositeľom vedomia aj niekto iný než jednotlivec. Ak chápeme vedomie ako vlastnosť vysokoorganizovanej hmoty, ktorá je spojená s mozgom jednotlivca, ponúka sa negatívna odpoveď. Aby sme sa však neunáhľili, treba si uvedomiť rozdiel medzi materiálnym nositeľom vedomia vo fyziologickom a sociálnom zmysle slova. Individuum je materiálnym a psychologickým nositeľom vedomia. Ideový obsah vedomia nemá však len individuálny, ale predovšetkým sociálny charakter. Z tohto pohľadu materiálno-sociálnym nositeľom, tvorcom i subjektom spoločenského vedomia je diferencovaná spoločnosť a jej aktivity. Ak by sme individuá pokladali za jediného materiálneho nositeľa vedomia, zmizol by aj rozdiel medzi individuálnym, skupinovým a celospoločenským vedomím.

*

Socialistické spoločenské a individuálne vedomie je kvalitatívne nový typ a doteraz najvyšší vývojový stupeň vedomia. Je to vedomie komunistickej spoločensko-ekonomickej formácie na prvom stupni jej vývoja, ktorým je socializmus. Obsahuje však aj zárodočné prvky komunistického vedomia. Aj dialektika individuálneho a spoločenského vedomia má v socialistickej spoločnosti kvalitatívne nový charakter. Oslabuje

sa v nej živelnosť a rozorvanosť, posilňuje sa uvedomelosť a sociálna jednota. Spoločenské vedomie čoraz viac preniká do individuálneho vedomia, ktoré zasa čoraz intenzívnejšie pôsobí na spoločenské vedomie a obohacuje ho. Tým sa rozvíja ideové bohatstvo spoločnosti i jednotlivcov. Aj keď je v socializme individuálne a spoločenské vedomie v principiálnom súlade, nemožno ich stotožniť. Úloha vedomia s rozvojom socializmu rastie. Vysokú úroveň socialistického vedomia si vyžaduje najmä súčasná etapa rozvoja socializmu, ktorej obsah tvorí organické spojenie vedeckotechnickej revolúcie s prednosťami socializmu.

Materiálno-ekonomickým základom spoločenského a individuálneho vedomia je socialistický spôsob výroby spolu s novou dialektikou výrobných síl a výrobných vzťahov. Jeho vedecko-ideovým základom a jadrom je vedecko-humánna ideológia marxizmu-leninizmu a vedecký komunistický svetonázor, ktoré mu dávajú charakter nového triedneho typu vedomia s humánnou podstatou. Jeho hlavným nositeľom je robotnícka trieda a pracujúci ľud zjednocujúci sa politicky, sociálne i morálne — na platforme objektívneho záujmu a historického humanizačno-emanipovaného poslania robotníckej triedy. Organizačne riadiacim subjektom jeho plánovitého rozvoja je marxisticko-leninská strana a socialistický štát. Socialistické vedomie sa formuje a vyvíja nielen pod vplyvom potrieb rozvoja socialistickej spoločnosti, ale aj v priamom ideovom boji s buržoáznou ideológiou a svetonázorom i v boji s tradíciami, prežitkami i novými modifikáciami prejavov starého spoločenského zriadenia a vedomia.

Ako každé spoločenské vedomie, aj socialistické spoločenské vedomie má svoje podtypy a vyznačuje sa zložitosťou a dialektickou štruktúrou. Integrujú sa v nej a dialekticky na seba pôsobia vedomia neantagonistických tried sociálnych skupín i jednotlivcov i jeho jednotlivé úrovne a štrukturálne zložky.

Formovanie socialistického spoločenského vedomia a na jeho základe aj socialistického individuálneho vedomia a uvedomenia členov socialistickej spoločnosti patrí k najťažším a najnáročnejším úlohám pri budovaní socialistickej a komunistickej spoločnosti.

Socialistické spoločenské vedomie a jeho vzťah s individuálnym vedomím musíme vždy skúmať ako systémovú jednotu rozmanitosti a rozmanitosť jednoty zasa ako sprostredkovanú konkrétnym mechanizmom integrácie a diferenciácie. Socialistické individuálne vedomie sa vyznačuje tým, že sa rozvíja na základe a v súlade s rozvojom socialistického spoločenského vedomia, podobne ako sa jednotlivec rozvíja v dialektickej podmienenosti so socialistickou spoločnosťou. Pritom nesmieme zabúdať, že aj v rozvinutej socialistickej spoločnosti spolu s rastom jej sociálnej a politickej, a ideovo-materiálnej jednoty existujú rôzne problémy aj protirečenia, ktoré nemajú síce antagonistický charakter, no môžu v určitých podmienkach, najmä ak sa zavčasu a adekvátnymi formami a prostriedkami neriešia, nadobudnúť po určitej dobe

škodlivých konfliktov. To platí aj o dialektike a stretávaní spoločenského a individuálneho vedomia, kde sa takéto konflikty môžu prejavovať v narušovaní pracovnej a spoločenskej disciplíny a noriem socialistickej morálky a socialistickeho spolužitia, alebo aj v raste nesocialistickej, najmä malomeštiackej životnej orientácii i v protisocialistickej aktivite.

V dialektike socialistickeho a individuálneho vedomia ide o to, aby spoločenské vedomie tvorilo základnú obsahovú zložku individuálneho vedomia, aby to, čo je spoločensky potrebné, prospešné a nevyhnutné bolo aj individuálne potrebné, prospešné a nevyhnutné, a na druhej strane, aby sa potreby individuálneho vedomia prejavovali v spoločenskom vedomí. Z tohto hľadiska má veľký význam masové vedomie.

Z hľadiska dialektiky individuálneho, zvláštneho a všeobecného treba aj v socialisticom spoločenskom vedomí odlišovať: 1. všeobecné zložky, 2. zvláštne zložky a 3. jedinečné zložky. V dialektike individuálneho a spoločenského vedomia treba pozorne a zodpovedne skúmať rozličné a meniace sa sprostredkujúce články na úrovni zvláštneho. Rozpracovaniu triedneho vedomia a jeho úlohy pri rozvoji spoločenského a individuálneho vedomia sa venovala a venuje zaslúžená pozornosť, i keď sú tu aj značné podlžnosti. Väčšie záväzky sú pokiaľ ide o rozpracovanie iných foriem skupinového vedomia, ako je napr. národné, rodinné, generačné, profesionálne vedomie a pod. Interakcia spoločenského a individuálneho vedomia je podmienená konkrétno-historickými podmienkami v konkrétnom systéme spoločensko-ekonomickej formácie. Tým je dané aj to, či existuje principiálny súlad alebo antagonizmus medzi individuálnym a spoločenským vedomím, či v ich rozvoji a vzájomnom pôsobení dominuje moment živelnosti alebo uvedomelosti. Avšak aj v podmienkach prekonania sociálno-triedneho antagonizmu existuje nielen súlad, ale aj napätie, rozdiely a protiklady medzi individuálnym a spoločenským vedomím. Ich poznanie a riešenie závisí od poznania a riešenia problémov dialektiky individuálneho, kolektívneho a celospoločenského vedomia v príslušnom systéme spoločensko-ekonomickej formácie. Táto dialektika sa nepresadzuje automaticky a ľahko, ale zložite, pod vplyvom objektívnych podmienok i aktivity subjektívnych činiteľov, v boji s najrôznejšími prekážkami.

Prejav spoločenského vedomia v individuálnom vedomí nezávisí vždy ani tak od obsahu spoločenského vedomia, ako od us pôsobenosti toho ktorého jednotlivca, od jeho situovanosti v spoločnosti, životných skúseností, vzdelania, výchovy, ale i životných osudov, tragédií atď. Musíme brať do úvahy aj to, že zo všetkých zložiek vedomia sa najpomalšie mení individuálna psychológia jednotlivcov. Nie náhodou už Lenin upozorňoval, že práca s touto zložkou vedomia je jednou z najťažších úloh socialistickej revolúcie. Proces individualizácie spoločenského vedomia sa tým veľmi komplikuje. Pre skvalitňovanie individuálneho vedomia nestačí preto sledovať len kvalitu spoločenského vedomia, ale aj špecifickú us pôsobenost' jednotlivcov a sociálnych skupín. V nich je neraz

príčina toho, že človek vo svojom individuálnom vedomí odráža aj pokrokové a humánne spoločenské vedomie skreslene a deformovane, alebo toho, že bytím, praxou prijíma to, čo neprijíma rozumom a citom, a obrátené. Prežitky minulosti sa neraz udržiujú v individuálnom vedomí nielen preto, že vedomie spravidla zaostáva za bytím a individuálne vedomie za spoločenským vedomím, ale aj preto, že v živote jednotlivcov jestvujú ťažkosti, tragédie, komplikácie, na ktoré sú rôzne prežitky a ilúzie liečivým balzomom. Podobne aj vedecky zdôvodnenú optimistickú komunistickú, perspektívu neprijímajú niektorí jednotlivci preto, že na rozdiel od „príjemnej ilúzie“ je v protiklade k ich osobnej tragickej situácii. Okrem toho netreba zabúdať, že rôzne stránky spoločenského vedomia i individuálneho vedomia sa rozvíjajú rôzne a ich hierarchia sa individuálne modifikuje. Ani úloha a funkcia jednotlivých súčastí a stránok spoločenského a individuálneho vedomia nie je v každom prostredí a čase rovnaká. Čo bolo napr. ešte včera v určitom prostredí dominujúce, nemusí byť dominujúce dnes, inde a u iného jednotlivca, a skupiny. Preto k skúmaniu a rozvoju vedomia treba pristupovať diferencovane, konkrétne-historicky a pracovať leninskou metódou konkrétnej analýzy konkrétnej situácie a hlavného článku, či prevažujúcej tendencie, ako sa vyjadroval Marx. Neexistuje preto ani jedna schéma, ktorá by zachytila dialektickú interakciu medzi individuálnym a spoločenským vedomím. Ovplyvňovanie individuálneho vedomia spoločenským vedomím je konkrétne-historický dvojstranný proces, a má inú podobu u každého jednotlivca. Nikdy nemá podobu priamej determinácie individuálneho vedomia spoločenským vedomím, ani nie je jeho derivátom. Preto na niektorého jednotlivca pôsobia iné zložky spoločenského vedomia a iným spôsobom než na druhého. Niektoré zložky zasa pôsobia dlhodobo, iné krátkodobo, u niekoho veľmi intenzívne, a u iného veľmi slabo. Preto je aj spoločenské vedomie rôzne „zastúpené“ vo vedomí rozličných indivíduí. Spoločnosť nie je bezštruktúrna, monolitná spoločnosť, ale vždy bohato štruktúrovaná. To platí aj o jej vedomí. Veľmi dôležité je pritom rozlišovať, či ide o vedomie kolektívov budovaných na neľudskom a protileľudskom záujme (napr. v kapitalizme na záujme kapitálu) alebo o vedomie kolektívu, ktorý je vytvorený z hľadiska záujmu človeka a pre jeho prospech. Dôležité je rozlišovať aj medzi tým, či je človek do kolektívu začleňovaný alebo sa začleňuje, a ako sa začleňuje. Táto odlišnosť produkuje odlišnosť vo vzťahu jednotlivca ku kolektívu, v procese socializácie jednotlivca a individualizácie spoločnosti. Prejavuje sa to napr. v tendenciách autoritarizmu, alebo rebelovania. Tu sú neraz príčiny toho, že individuálne vedomie viacerých jednotlivcov nie je pripravené prijať pokrokové idey, hodnoty a ideály, ktoré predbiehajú prítomnosť. Sociálnu štruktúru tak z hľadiska makro- ako aj mikroštruktúry treba nielen študovať a poznať z hľadiska makro aj mikroštruktúry, ale aj želaným smerom riadiť, pretvárať a rozvíjať. Individuálne, aj spoločenské vedomie sú v socializme vedomím sociálne a morálno-politicky jednotného ľudu. Skúmanie spoločenského

čenského vedomia z hľadiska jeho členenia na individuálne, skupinové a celospoločenské má veľký význam pre jeho poznanie.

Neodlučiteľnou zložkou individuálneho vedomia je aj sebauvedomenie, ktoré vystupuje obvykle ako problém ľudského „Ja“ a plní významnú funkciu v štruktúre osobnosti jednotlivých ľudí, a predstavuje vlastné vedomie človeka ako osobnosti. V interakcii spoločenského a individuálneho vedomia plní sebauvedomenie významnú úlohu. Je výrazom vyššieho stupňa poľudštenia človeka, v ktorom si človek uvedomuje svoju subjektivitu, a to najmä na základe svojej činnosti a podiele na premene sveta i seba samého. Sebauvedomením získava človek na rozdiel od zvierat vzťah k sebe samému a k svojej činnosti. Vďaka tomu sa potom ľudské vedomie kvalitatívne odlišuje od psychiky, ktorú nachádzame aj u zvierat. Je to vedomie, ktoré sa orientuje na seba. Jeho predmetom je vedomie samé osebe. Je vedomím o vedomí, teda akýmsi metavedomím. V dôsledku sebauvedomenia sa vedomie ako ideálna a subjektívna forma bytia rozdeľuje na subjekt a objekt, na vedomie, ktoré poznáva (subjekt) a vedomie, ktoré je poznávané (objekt). To znamená, že rozdelenie bytia na objekt a subjekt nie je ohraničené len rozdelením na hmotu a vedomie, ale má pokračovanie aj v rozdelení samotného vedomia. Je to ďalšia fáza v poľudšťovaní človeka a v rozvoji vedomia zvlášť. Skúmanie individuálneho sebauvedomenia a s ním súvisiaceho sebapoznania a sebahodnotenia ľudí patrí vari k najväčším gnozeologickým problémom pri skúmaní individuálneho a spoločenského vedomia. Preto sa nie náhodou mnohí ľudia radšej ženú za poznaním všeličoho mimo seba a najmenej za sebapoznáním. Tento problém si v skúmaní dialektiky individuálneho a spoločenského vedomia zasluhuje mimoriadnu pozornosť. Vyžaduje aj splatenie podĺžnosti, ktorú v tomto smere filozofia má.

LITERATÚRA

1. ENGELS, F.: L. Feuerbach a vyústenie klasickej nemeckej filozofie. In: MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy v 5. zv. Zv. 5. Bratislava 1978.
2. MARX, K.: Kapitál I. Bratislava 1959.
3. LENIN, V. I.: Spisy 38. Bratislava 1961.
4. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy v 5. zv. Zv. 5. Bratislava 1977.
5. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy I. Bratislava 1963.